

Na sličan način kao ime, i jezik je plenio pažnju intelektualaca, mnogo manje u naučnom smislu, tj. s ciljem stvarnog upoznavanja sa specifičnostima jezika kojima su se služili balkanski, posebno slovenski narodi, a mnogo više za političke potrebe, u prenosnom smislu, "nacionalne" potrebe, kako bi se pojedini jezički individualiteti osporili a populacija koja njima govori uključila u svoju etničku/nacionalnu grupu. Istovremeno, kao i kada je reč o nacionalnom imenu, i nacionalni jezik je bio predmet oko kojeg su se u intelektualnim krugovima vodile najžešće nacionalne "svađe", po pravilu onemogućavajući uspostavljanje tolerantnih odnosa, a u kriznim vremenima pospešujući međusobnu netrpeljivost. Iz ovog kompleksa treba izdvojiti teorije o "srpskohrvatskom" jeziku, jer su imale sasvim drugačiju osnovu i, upravo suprotno dominantnim nacionalnim željama, cilj im je bio ujednačavanje jezika i prevladavanje ovako shvaćenih "nacionalnih" prepreka.

Nisu bili retki intelektualci koji su glorifikovali vrednost svog jezika polazeći od pretpostavke da "iskazivanje misli rečima, različito je i po stupnju umne razvijenosti onoga koji govori. Rečnik Cigana čergara, Čerkeza pa i još nekih malih naroda ograničen je na mali broj reči koje se mogu izučiti brlo brzo". Nasuprot tome "rečnik naroda obrazovanih, naroda koji, kao srpski, imaju svoje poslovice, pesme" sastavljen je "iz ogromnoga broja reči", uz zaključak da je srpski jezik "savršen i bogat" (Stepanović, 1913). Autor citira pogovor Dragiše Stanojevića koji je prepevao Besnoga Rolanda na srpski: "...Glavna je svetska džada između Londona i Carigrada, i u toj glavnoj ulici čovečanstva ozidana je kuća Srbionova. U toj glavnoj ulici govore se na kontinentu tri glavna jezika: od Duvra do Strasburga – francuski; od Strasburga do Pešte – nemački; od Subotice do Iskra i Sofije – srpski; od Sofije do Crnoga Mora i do blizu Carigrada pokvareno srpski (bugarski). Jednim od ta tri glavna jezika u glavnoj ulici, najlepšim od njih, srpskim prepevao sam ja 'Besnoga Rolanda'. Ja nisam dakle pevao nekim jezikom koji se šapuće tamo negde u nekom budžaku evropskom, kao što su jezici: švedski, norveški, portugalski; niti jezikom koji nema nikakve budućnosti, koji nema kuda da se širi i čije carstvo projurite železnicom za tri časa, kao što su jezici: danski, holandski i novogrčki. Jezik ovoga speva zauzima ogromne prostorije i živi, govori se, zvoni jasno i glasno u centru centra svetskoga, u onom delu Evrope preko kojega će, u bliskoj budućnosti, juriti razmena svih kulturnih namirnica između 200 miliona Evropljana i 800 miliona Azijata. Dve velike carevine boje se toga jezika. Ničim se ne može bolje dokazati njegova budućnost nego tom stravom..." (u: Stepanović, 1913).

Za razliku od starih autora kod kojih je osporavanje drugih subjektiviteta preko jezika uglavnom bilo eksplicitno, kod savremenih je ono češće sadržano implicitno, kao u tvrdnji da je pokušaj da se dokaže da Hrvati nisu "veštačka nacionalnost" proizveo "lingvistički napor da se svet uveri da postoji posebni hrvatski jezik" (Ekmečić, 1992).

I u prošlom veku se po uverenju tadašnjih intelektualaca upravo preko jezika vršilo "kvarenje" nacije, tj. odnarođavanje i (kao i preko vere) "konvertitstvo". To je bio razlog da se srpski jezik "protezao" na sve južnoslovenske dijalekte, što nije imalo značaj naučno utemeljenog fakta, koliko je služilo kao dokaz o rasprostriranju nacije i njenih iz toga proisteklih "prava". Sredinom 19. veka je anonimni autor tvrdio da se Srbi najlakše odnarođuju zato "što nema ponosa ni svesti, pa čim ko nauči vlaški, odma se broji u vlaje". I naprotiv, kada Mađari, Slovaci, Česi, Nemci i "Čivuti" nauče vlaški "nikome ne padne na um držati se za Vlahu; ovoga samo kod nas ima". Sarkastično je primećivao "proterivanje" o "krilici, latinici i glagolici", zbog čega je "čudo da nam ko ne smisli pismenice još i za Šokce, i Race, i za Bunjevce svake baška, pa da počnemo za svako narečje i za svaku provinciju baška književnost, da dovek ostanemo bukvarci, kako nikad ni do čega da ne dodemo, nego da nas susedi sve skupa Šokce i Race, Srbe i Hrvate što pre progutaju". Za Hrvate kaže da "i jezik naš uzeše i kazuju da je njihov, još koji čas, pa će nas sasvim zbrisati iz naroda, tako nas volu: oče braća zajedno s jezikom da nas ukradu; neka ima i vaka primera u istoriji i to na nama" (Za što naš narod...i tako dalje. 1867).

I Nikola Pašić je verovao da je "usvojeno srpsko narečje i za hrvatsku književnost i s time izglađena u književnosti svaka razlika sem bukvice" (Pašić, 1880–ih), dok je Milovan Milovanović tvrdio da je proces razdvajanja srpskog i hrvatskog u dva samostalna jezika presečen kada su ilirci odlučili "da i za hrvatsku knjigu usvoje književni jezik srpskoga centra", odnosno da usvoje "u celini srpski književni jezik za književni jezik hrvatski" jer, kako kaže, "jedinstvo jezika smatra se sa razlogom kao najvažnija od svih osobina koje obeležavaju narodno jedinstvo" (Milovanović, 1895). U raspravi sa zagrebačkim Obzorom, na primedbu da bi se isto tako moglo reći i da su "Srbi uzeli jezik od Hrvata, jer je dokazano, da je štokavština novija evolucija čakavštine", Milovanović je odgovarao da je tačno da je čakavština starija od štokavštine ali da je njegova teza da je jezik Srba i Hrvata u početku bio isti, pa se tak kasnije počeo odvojeno razvijati pri čemu je "to razvijanje išlo brže i svestranije u centru srpskom, gde se i politički i kulturni život kretao samostalnije i bujnije" (Milovanović, 1895).

Boreći se protiv tvrdnji hrvatskih nacionalista da u Hrvatskoj "nema Srba", Dimitrije Ruvarac je odgovarao da su upravo Hrvati "ostavili svoje staro i pravo ime narodno" i uzeli "kao što reče Vuk 'Bog zna čije ime'" ilirsko i jezik "ilirski", pa im je poručivao: "...to ste pak učinili s toga, što ste videli, da je Vas Hrvata suviše malo, i da Vaš jezik ni jedan drugi slavenski narod, ne će uzeti za svoj književni jezik, i što upravo ni sami niste znali, koje je i kakav je hrvatski jezik", pa "pošto ste hteli, da igrate ulogu velikog naroda, i da se o Vama kao narodu u svetu govori; to ste uvrstili u Ilire i Srbe, Bugare i Slovence i uzeli srpski jezik za književni jezik, 'ilirski' misleći da će Vas Srbi, Bugari i Slovenci priznati za vođe i da će napustiti i svoje ime, a potonja dva naroda i svoj jezik". Zaključivao je porukom "Vi ne znate, kako izgledate smešni u očima ostalog pametnog sveta, Vašom ludom šovinističkom tvrdnjom: da ko u Hrvatskoj živi, da taj ne može drugo šta biti, već Hrvat. Vi zaboravljate, da je današnji vek, vek narodnosti, no sve da nije, kad nas nisu Turci mogli poturčiti, zaista ne čedu nas ni 'čakavci', današnji jedino pravi Hrvati, pohrvatiti". Na tvrdnju hrvatskog intelektualca (Armina Pavića) da Srbi govore hrvatskim jezikom, i da su svoj jezik uzeli od Hrvata, Dimitrije Ruvarac je odgovarao "da su današnji Hrvati t.j. 'kajkavci' i 'čakavci' koje mi kao što rekossmo jedino za prave današnje Hrvate držimo, ma da su prvi više Hrvato-slovenci i Hrvato-